

İSLAMİ UYGULAMARIN TARİHİ BİR MEKÂNDAN YENİDEN İNŞASI: HANIMLAR İLİM ve KÜLTÜR DERNEĞİ'NDE MÜSLÜMAN KADINLAR¹

Nesibe Demir²

Giriş

Kadının toplumsal varlığını, konumunu ve eylemlerini açıklamaya çalışırken kamusal alan kavramı her zaman bir referans noktası olmuştur. “Kamusal alan” kavramı, onu Jürgen Habermas’ın (1989, 27-30) “özel kişilerin bir kamu olarak bir araya geldiği” ve genele ait meseleleri tartıştığı, öz-gürleştirmeyi getiren ideal bir alan olarak tanıtmalarından bu yana sivil toplum ve demokrasi tartışmalarının temel unsuru haline getirmiştir. Habermas’ın kamusal alan kavramı, kadınları, işçi sınıfını veya

¹ Bu çalışma İbn Haldun Üniversitesi Sosyoloji Yüksek Lisans Programı’nda Öğretim Üyesi Dr. Nursem Keskin Aksay’ın danışmanlığında, “Mekân ve Duyguların Müslüman Kadınların Deneyimlerindeki Rolü” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Doktora öğrencisi. İbn Haldun Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.
ORCID: 0000-0002-4452-5146

toplumdaki diğer kimlikleri dışlaması nedeniyle eleştirilmiştir (Fraser 1990; Benhabib 1992). Örneğin Fraser (1990, 67) burjuva kamusal alanında hegemonik tahakküm olduğunu ve bu nedenle insanların, “madun karşı-kamular” olarak adlandırdığı yeni kamular yarattığını savunmuştur. Kamusal alan, herkesin olan her şeyi görebileceği ve duyabileceği ve ayrıca bizim özel alanımız dışında ortak bir dünyayı ifade eder (Arendt 1998, 52). Burjuva toplumundaki bu kamusal/özel alan ayrımı, kitle iletişim araçlarını da beraberinde getiren kapitalizasyon süreciyle birlikte belirsiz ve anlamsız hale gelmiştir (Erkilet 2015, 51).

Türkiye’de kamu/özel ayrımı Osmanlı’nın son dönemlerinden beri tartışılmaktadır. Kamusalılık³ önce Tanzimatçı, ardından Meşrutiyet ve İttihatçı seçkinler tarafından saray aileleri tarafından oluşturulmuş, ancak daha sonra devletle eş anlamlı hale gelmiştir (Akşit 2009, 8). Aynı zamanda dernek, dergi, okul, parti ve kadınlar aracılığıyla bu kamusalılık evlere girmiştir ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte kadınlar devletin yeni yüzleri olmuşlardır (Akşit 2009, 10-11). Alev Çınar (2005, 40) kamusal alanları “performanslar, görünümler, imgeler ve gösteri alanları” olarak ele almamız gerektiğini, dolayısıyla kimin nasıl, nerede ve ne yaptığı üzerinden anlaşılması gerektiğini savunur. Türkiye’de ise genelde kamusal alanlar siyasi özgürlükler sağlamak yerine “bir boyun eğdirme biçimi” işlevi görmektedir (Çınar 2008, 892).

1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, “Batı yönelimli bir modernleşme projesine, dolayısıyla Batılı, modern, laik ve milliyetçi olarak tasarlanmış yeni bir ulusal kimlik”e

³ Genellikle kamu ya da kamusal alanla aynı anlamda “kamuoyunun taşıyıcısı” (Habermas 1989, 2).

dayanıyordu (Çınar 2008, 897). Bu proje daha çok kadınların kamusal alanda görünürlüğü ile ilgiliydi. Devletin kadını kamusal alana teşvik etmesi de “modern bir ulusun inşasında aktif aktörler olmak” olarak yorumlanmıştı (Göle 1997, 67). Böylece modernleşmeci seçkinler, ideal bir toplum oluşturmak için Osmanlı geçmişinden ayrılan yeni, rasyonel, modern bir kimlik olarak kadınları kamuoyunda görünür kılmak istediler (Göle 1997; Çınar 2008). Kız ve erkek çocuklarına getirilen zorunlu eğitim (1924), kadınlara seçme ve seçilme gibi temel hakların verilmesi (1934) kadınların kamusal görünürlüğünü artırma mücadeleleriydi. Fakat genellikle şehirler üzerinden şekillenen bu görünürlük sorunluydu. Kadınların dinin/İslam’ın her türlü etkisinden arınmış olmaları gerektiğini düşündüler. Başörtülü kadın, “geri kalmış”, “kültürsüz”, “geleneksel”, “eğitimsiz” ve “alt sınıf” tanımlamalarıyla ilişkilendirildi (Göle 1996; Secor 2002; Çınar 2008; Kavakçı 2010). Okuldan işe, dans etmekten tokalaşmaya, yemek yemekten spor yapmaya hayatın her alanında Müslüman yaşam tarzından Batılı, modern bir yaşam biçimine geçiş oldu (Göle 1997, 51). Bu nedenle bu anlayış, dine bağlı kadınlar için hayatı zorlaştıranın yanı sıra bir kimlik sorunu da yaratmaya başladı. Özellikle başörtülü kadınlar görece yakın zamana kadar kamusal alandan dışlanmışlardır. Başörtülü kadınlar 1950 sonrası çok partili sisteme geçiş ve Demokrat Parti dönemi ile gelen görece rahatlatıcı ortamda yollarını bulmaya başlasa da ülkenin siyasi koşulları zaman zaman onlara engel olmaya devam etti. Başörtülü kadınların eğitimde karşılaştıkları sorunları tıp fakültesinden birincilikle mezun olan ancak diploması ikincilik adayına verilen Gülsen Ataseven ve 1960’larda ilahiyat fakültesinden ihraç edilen Hatice Babacan örneklerinde görebiliriz. Sonrasında devletin bu kadınlara yönelik genel cezalandırıcı tutumu,

İslamcı kadın hareketinin mihenk taşlarından biri olmuştur (Çaha 2011, 118). Hatice Babacan'ın başörtüsü mücadelesi ve Şule Yüksel Şenler'in binlerce kişiye verdiği konferanslar dindar kadınları daha da cesaretlendirmiştir.

Bu tartışmaların arttığı bir ortamda Hanımlar İlim ve Kültür Derneği 1973'te Fatma Çalıkavak, Mukaddes Çıtlak, Fevziye Nuroğlu, Gülsen Ataseven, Lale Çavuşoğlu, Halise Kurtulmuş ve Ayla Yalçın tarafından Fatih'te kurulmuştur. HİKDE'nin onursal başkanı Gülsen Ataseven'e göre bu dernek kabaca 1973'ten bugüne Türkiye kadın hareketinin profilini oluşturmaktadır⁴. Dernek 17. yüzyılda Sadrazam Bayram Paşa tarafından yaptırılan Bayrampaşa Medresesi'ni 1975 yılından beri dernek merkezi olarak kullanmaktadır. Bu dernek bünyesinde *Şadırvan Dergisi* "Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz" sloganıyla 1976-1980 yılları arasında ilim, fikir, sanat ve eğitim dergisi olarak toplamda 18 sayı yayımlanmıştır. Begüm Hergüvenç Sınmaz (2018) ve Sevgi Pınar Zeydan (2019) tarafından yüksek lisans tezi olarak incelenen derginin genel olarak "İslamcı" söylemden oluştuğu iddia edilmektedir. Sınmaz (2018, 113) "İslamcı kadınların" "modernizmin ve yükselen feminizmin açtığı kesiklere" karşı tepkisel bir tutum takındıkları ve söylemlerini politik bir özne olarak inşa ederken tam da bu kesiklerden beslenerek kimliklerini kurdukları sonucuna varıyor.

Erkilet, Türkiye'de kadın sorunlarının kamusal/özel alan ikiliği bağlamında tartışılmasını eleştirir ve bu sorunların "insanlık ve özgürlük" meselesi bağlamında nasıl ele alınabileceğine odaklanmayı önerir (Erkilet 2015, 29). Eleştirilerinde oldukça haklıdır çünkü Türkiye'de dindar kadınların kamusal alana girişleri genellikle fiziksel görünümleri, özellikle de

⁴ HİKDE 40. yıl tanıtım filmi:

kamusal/özel ikiliğinde başörtüsü bağlamında değerlendirilmektedir. Kadınların toplum adına kendi bireysel inançları ile hareket etme talebine ve eylemde bulunma fırsatı bulduklarında ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmalarına kimse tam olarak odaklanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma kadınların deneyimlerini daha önce çok çalışılmamış olan mekânla ilişkisi bağlamında analiz etmektedir. HİKDE’de Müslüman kadınlar için mekânın ne anlama geldiğini, nasıl çalıştığını, kadınların onu nasıl dönüştürdüklerini ve mekân anlayışlarının faaliyetlerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Kadınların mekân anlayışını anlamlandırmak için yer ve mekânı bir araya getiren Henri Lefebvre’nin (1974-1991, 110) “doğrudan deneyimlenen ve birçok yönü olan” (sosyal) mekân teorisinden faydalanılmıştır. Onun mekân üçlemesi mekânsal pratik (algılanan mekân), mekân temsilleri (tasarlanan mekân) ve temsil mekânları (yaşanan mekân) olarak insanların yaşadıkları alanları nasıl deneyimlediği, kullandığı ve temsil ettiği hakkında düşünmemizi sağlar (Lefebvre [1974] 1991, 38-40).

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kapsamında yirmi yarı-yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiş, kadınların dernek faaliyetlerinde katılımcı gözlemci olarak bulunmuş ve odak tartışmalar yapılmıştır. Görüşme yapılan kadınların en genci 25, en yaşlısı 87 yaşında olup çoğunluğu 50 yaşın üzerindedir. Görüşmecilerin çoğunluğu üniversite mezunudur. Görüşmecilerden altı tanesi çalışmada isimlerinin yer almasını istemediklerinden dört tanesine sadece isimlerinin baş harfleriyle iki tanesine de takma isimle yer verilmiştir. Derneğin kurucu isimleri ve mevcut başkanı ile yapılan

beş görüşme bu çalışmada daha çok yararlandığım temel görüşmeler olmuştur.

Harekete Geçiş: Kamusal Alanı Eve Getirmek

Kadınlar için eyleme geçmek bir ihtiyaç, sorumluluk ve daha da ötesi hayatlarının anlamı haline gelmiştir. Uzun yıllar boyunca birçok ailenin İslami düşünce ve yaşam tarzları nedeniyle baskı altında kalması, dışlanmaları ve fikirlerini insanlarla paylaşamamaları onları harekete geçme konusunda motive etmiştir. Birçoğunun aileleri yaşamları boyunca rejimin baskısını hissetmiştir. Örneğin Fatma Çalıkavak'ın babası Hayri Çalıkavak şapka devrimine karşı çıkmıştır, Gülşen Ataseven'in eczacı babası Albay Niyazi eşinin başka erkeklerle dans etmesine rıza göstermemiştir ve bunlar onlar için sorun oluşturmuştur (Barbarosoğlu 2016, 18). Kadınlar yaşadıkları problemler ve toplumda artan sorunlar nedeniyle bir yerden başlamaları ve harekete geçmeleri gerektiğine inanıyorlardı. “Neden böyle bir derneği kurmaya karar verdiniz?” diye sorduğumda Reyhan Uzuner, “fakirlere yardım etmek istedik” cevabını verdi. Yoksulluğun o zamanın ana sorunlarından biri olduğunu biliyorlardı. Bunun yanı sıra, İslam'a göre zaten yoksullara yardım etmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Dolayısıyla “Müslüman eylem kadınları” olarak tanımlayacağım bu kadınlar farklılaşan mekân anlayışlarıyla kamusal alanı dönüştürmüşlerdir.

İnsanlara faydalı olmak ve Allah rızası için çabalamak gerekir. Baktığınızda pek çok kadın sahabe Peygamberimiz zamanında ellerinden gelenin en iyisini yaparak çalışmış ve hizmet etmiştir. Onlar modeldi ve bu bizim için bir sorumluluk. Daha sorumlu ve huzurlu hissetmek için bu gerekli. Bu nedenle

dernek bünyesinde üzerime düşen tüm görevleri yapmaya çalıştım. Çünkü HİKDE ilkti, başka bir yer yoktu o dönem.⁵

Müslüman kadınlar için, özellikle Şule Yüksel Şenler, Fevziye Nuroğlu, Gülsen Ataseven gibi öncü isimler için eylem, etrafındakilere bakmadan iradelerini/direnışlerini/failiklerini ortaya koymak olmuştur. Eyleme geçmek, en genel anlamıyla, “inisiyatif almak”, “başlamak”, “bir şeyi harekete geçirmek”tir (Arendt 1989, 177). Başka bir deyişle, birey kendini eylemle ifade edebilir ve özgür olabilir. Sümeyye Nuroğlu, birçok röportajımda dernek ve vakıflarda öncü isim olarak anılan ve 2017 yılında vefat eden annesi Fevziye Nuroğlu’nu şöyle anlatıyor:

Annem benim tatilim cennette derdi. Müslümanın dünyada tatili olmaz derdi. Yani onların imkanları da kısıtlıydı maddi manevi. Gençliğin kavga içinde olduğu süreçti. Gençlik elden gidiyor bir şeyler yapmak lazım derdi. Annem tek başına okumuş üniversitede başörtülü olarak. Çok alay ederlermiş ama başörtülü olduğu için de çok bir şey yapamazlarmış. Çok da güçlü bir imaj verdiği için korkarlarmış. Kimya dersinde sınavda seccadesini serip namazını kılmış, hoca da bir şey dememiş. Hayatı böyleydi. Onun için davası varsa nefes alabiliyordu. Hayatını vakfemiş.⁶

Bu ifadeler, kadınların İslam’a olan inançları ve içinde nefes aldıkları yaşam tarzı için eylemi nasıl çok hayati bir şey olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Doğduğumuzda tanık olduğumuz yeni başlangıç ilkesinin dünyanın her anında geçerli olmasının nedeni, dünyaya gelen her insanın yeni bir şeye başlama, yani harekete geçme kapasitesine sahip olmasıdır (Arendt 1989, 9). Müslüman kadınlar kurdukları

⁵ F. A. ile yüz yüze görüşme. 19.10.2019. Fatih.

⁶ Sümeyye Nuroğlu ile yüz yüze görüşme. 01.10.2019. Fatih.

her yeni dernek veya vakıfla, her eylemle bir başlangıç yapar ve bu yenilik zinciri sonsuza kadar devam eder.

Burada aydınlığa kavuşturulması gereken nokta Arendt'e göre eylemin aynı zamanda özgür seçim yoluyla insani meselelere yönelik bir faaliyet olarak politik hayatı (*bios politikos*) yaratmasıdır (Arendt 1989, 15). Daha doğrusu, onun anlayışında bu eylem, bireyin politik yaşamının başlangıcıdır ve bu nedenle onu iş ve emekten ayırır. Eylemin yalnızca siyasi bir amaç veya ona önkoşul olduğu fikrinin Arendt'in siyaset felsefecisi kimliğiyle yakından ilişkili olduğuna inanıyorum. Kendi muhataplarımın anlatılarından yola çıkarak ulaştığım eylem fikri, daha çok insani bir durum ve Müslüman olmanın gereği olarak görülüyor. Kadınların eylemi bu anlamda daha kapsayıcıdır. Dinden referans alır, dolayısıyla hayatı kuşatan, gerektiğinde emek ile işi birleştiren bir yönü vardır. Örneğin dernekte kadınlar yemek yapıyor, temizlik yapıyor, bunlar da eylemlerinin bir parçasıdır. Bu durum özellikle derneğin ilk kurucuları için hayatın her alanıdır. Fadime Hanım'ın "Gece ikilere kadar çalışırdık, dernekten dergiye her şeyle ilgilenirdik, oradan oraya koştururduk"⁷ sözleri bu durumu ortaya koymaktadır. Bu hayatı kuşatan eylem fikri anlayışı, fikirlerini paylaşabilecekleri, toplumun sorunlarını düşünebilecekleri ve çözüm bulmaya çalışabilecekleri bir mekân anlayışını beraberinde getiriyor. Bu alan onların evi, herhangi bir kafe, düğün salonu veya dernek olabilir. Bunun için öncelikle evleri eylemlerinin çıkış noktası olmuş, daha sonra dernekler veya diğer kurumlarla bu alan genişlemiştir.

Genellikle özel alan olarak kabul edilen ev, aslında sabit bir mekân değildir ve ona yapılan çeşitli yüklemelerle anlamı farklılaşmaktadır. Evin bu "özelliği" farklı otorite mücadele-

⁷ Fadime Hanım ile yüz yüze görüşme. 22.07.2019. Fatih.

leri tarafından kamusal alanların ideal özelliklerini kaybetmesi sonucu değişmiş ve artık bu sınırların ötesine geçmiştir. Bu nedenle kadınlar performatif eylemleriyle ilk kamusal alan deneyimlerini evlerinde yaşamışlardır (Yılmaz 2015, 231). Başlangıçta kadınların kendilerini ifade edecekleri tek alan olan ev, fiziksel olarak düşündüğümüz evin sınırlarını aşarak anlamını genişletmiş ve onlar için özgürleştirici bir alan haline gelmiştir.

HİKDE'nin ilk isimlerinden olan ve aslında başlangıçta İslami bilgi ve yaşamdan çok uzak olduğunu, sonradan bunlara aşına olduğunu ve Gülsen Ataseven ve Fevziye Nuroğlu gibi isimlerle bir araya geldiğini ifade eden 1937 doğumlu Aynur Mısıroğlu, evin her şeyin merkezi olduğunu şöyle anlatır:

İlk başta toplantıları evlerimizde yapıyorduk. Konuşmalar yapıyorduk, kitap okuyorduk, kitap özetliyorduk. İslami bilgi anlatıyorduk. 'Neler yapabiliriz' diye. Sonra Anadolu'ya mektup yazıyorduk. Anadolu'da kimlerle irtibat kurulacak diye adam başına 5 kişi 10 kişi paylaşıyorduk. Böyle mektuplaştıkça onlar başka adres veriyorlardı ve bir zincir ve dağılma oluyordu yavaş yavaş yani.⁸

Bu toplantıların, başörtüsü nedeniyle eğitim hayatına devam edemeyen bazı kadınların eğitimsel anlamda beslenmelerinde de oldukça etkili olduğu söylenebilir. Zehra Yılmaz'a (2015, 231) göre ev, kadınlar tarafından "sadece bir kapanma yeri olarak değil, aynı zamanda kadınların performatif eylemleriyle eğitim aldıkları ve sosyalleştikleri, dışarıya geçiş için bir ara mekân olarak" kullanılmıştır. Birkaç arkadaşın bir araya gelip sohbet ettiği ev ortamı, zamanla daha fazla katılımın sağlandığı ve bu sorunlara çözüm üretmeye çalıştıkları bir alan haline gelmiştir.

⁸ Aynur Mısıroğlu ile yüz yüze mülakat. 24.09.2019. Üsküdar.

Derneğin mevcut başkanı Ayşe Uğuz⁹, dernek kurucularının bu çalışmalara evlerinden yoksullara yiyecek dağıtarak başladıklarını belirtiyor. Hatta yapılması gerekenlerle ilgili bir toplantının başında tesadüfen karşı dairenin kapısına giderler ve üç çocuğun olduğunu, baba iflas ettiği için çok zor durumda olan bir aile olduğunu fark ederler. Toplantıya oldukça üzgün şekilde dönerler ve her kişi ailenin bir ihtiyacını karşılar. Bu durum kadınların eylemlerinin evlerine en yakın komşularından başladığının bir göstergesidir. Yani kadınlar evlerini toplantılar düzenleyerek, yardımlar toplayarak eylemlerinin merkezi yapmışlardır ve ilk kamusal alan deneyimlerini evlerinde yaşamışlardır. Bu noktada kamusal alanın dışarıda olup olmadığı aslında kadınları ilgilendirmiyor. Onları ilgilendiren, kendi işlerine nerede zemin sağlayabilecekleridir, bu nedenle başlangıçta evleri bu ihtiyacı karşılamıştır. Bir süre sonra evin kendileri için kısıtlayıcı bir alan haline geldiğini, faaliyetleri için yetersiz olduğunu ve dernek kurmaya karar verdiklerini belirtmektedirler.

Dernekler ve Temsil Mekânı¹⁰ Olarak HİKDE

“İslamcı kadınlar” tarafından kurulan kurumlar iki ana kategoride toplanabilir: Yardım ve dayanışmayı amaçlayan kurumlar ile siyasi nitelik taşıyan kurumlar. Dindar kadınların kurumsallaşması ilki ile başlamıştır ve 1973 yılında Gülşen Ataseven, Fevziye Nuroğlu, Mukaddes Çıtlak, Sabahat Boynukalın gibi kadınlar tarafından kurulan HİKDE, bu tür kuruluşlardan biri olup diğerlerine öncülük etmiştir (Çaha 2017, 315). Bu ilk hayır kurumları farklı açılardan değeri-

⁹ Yüz yüze mülakat. 07.10.2019. Fatih.

¹⁰ Henri Lefebvre'nin insanların yaşadıkları mekânları nasıl deneyimledikleri, kullandıkları ve temsil ettikleri üzerine düşünülmesini sağlayan mekân üçlemesinden biri (Lefebvre [1974] 1991, 38-40).

dirilmektedir. Yılmaz (2015), dernek/vakıfları “dişil alanlar” olarak tanımlayarak yardım faaliyetlerinin kadınlara dişil alanlarda faydalılıklarını kanıtlama fırsatı verdiğini ve bu durumun ataerkil iktidar ilişkilerini sürdürülebilir kıldığını savunmaktadır. Erkekler kaynak bulma konumundayken, kadınların ihtiyacı sahibine ulaştırdığını ileri sürer (Yılmaz 2015, 239). İpek Göçmen (2014, 97) ise sosyal devletin dağılması ile sosyal yardım kuruluşlarının faaliyetlerinin artması arasındaki ilişkiyi “dini motivasyonlu dernekler”le açıklamaktadır. Bu değerlendirmede, 1980’lerden sonra Türkiye’nin siyasi arenasında dinin yükselişini vurgulamaktadır. Benzer bir açıklama, HİKDE’yi muhafazakar bir kadın örgütü olarak gören ve HİKDE gibi hayırsever STK’ların “özel” alanı genişleterek “Türkiye’de neoliberal-muhafazakar ataerkilliğin oluşumuna çeşitli düzeylerde katkıda bulunduğunu” savunan Dursun’dan gelmektedir (Dursun 2019, 8). Bu tür hayır kurumlarının hükümetler için bir avantaj/araç görülerek desteklendiğine ve dindar/muhafazakar erkeklerin de bu kuruluşları kadınlar için daha güvenli bir alan olarak görerek onayladıkları fikrine katılıyorum. Görüşme gerçekleştirdiğim kadınlardan birinin “Kocam her şeyi Allah rızası için yaptığımı biliyordu, gittiğim yerin güvenilir olduğunu bildiği için bir şey demiyordu¹¹” sözleri de bunu desteklemektedir.

Bu değerlendirmeler kadınların kendi istek ve amaçlarına ulaşmak için zor şartlar altında irade ve failliklerini ortaya koyarak bu derneği kurdukları ve daha sonra daha da ileri giderek farklı kurumlar açtıkları gerçeğini değiştirmez. Örneğin, dernek kurucuları kadınlardan biri sonrasında okul kurmuştur ve oradaki faaliyetlere odaklanmıştır. Bu nedenle kadınlar kendi hedeflerine yönelik kararlılıklarından

¹¹ Lale Kuran ile yüz yüze görüşme. 26.11.2019, Kadıköy.

vazgeçmeden eylemlerini sürdürmüşlerdir. Birçok çalışmada söylendiği gibi, kadınların dernek/kuruluş faaliyetleri Kur'an, hadis, sünnet merkezli söylemleri ve Allah'ın rızasını kazanma adına yaptıkları, büyük resimde İslamcılığı güçlendiriyor gibi görünse de kadınların kendi hedef ve motivasyonlarının güç mücadelelerine indirgenip bu şekilde etiketlenerek edilgen özne olarak yansıtılmasının adil bir yaklaşım olmadığını savunuyorum. Müslüman kadınlar için bu dernek ne anlama gelmektedir ve neden buna ihtiyaç duymuşlardır? Muhataplarımdan Halime Uyulan mekân ihtiyacını şöyle açıklıyor:

Devlet sizin istediğiniz kurumları açmıyor, kendi kurumlarında sizin istekleriniz doğrultusunda bir program uyguluyor. Bir alan bulmanız gerekiyor. Alan evlerde, cami avlularında az insanla oluyordu ama çok talep başlayınca ne oluyor, kurumların olması gerekiyor.¹²

Diğer muhataplarım da faaliyetlerinde çok kalabalıklaşmaya başlamaları ve halktan gelen talebin artması nedeniyle derneğin bir gereklilik haline geldiğini vurguladılar. Dernek, "Komşusu açken tok yatan bizden değildir" hadisi ışığında toplumsal sorunlara çözüm bulmak amacıyla kurulmuştur. Dernek ihtiyaç sahibi üniversite öğrencilerine maddi destek sağlamak, yoksul ailelere aylık yiyecek, giyecek, kırtasiye ve nakdi yardımda bulunmanın dışında konferans salonunda öğrencilere kişisel gelişim ve görgü kuralları gibi çeşitli seminerler vermektedir. Ayrıca geleneksel kahvaltılar, iftar programları, çocuklara yönelik etkinlikler, tezhip, hat, resim gibi sanat kursları; kültürel ve tarihi geziler de diğer aktivitelerdir. Özellikle faaliyete geçtiği ilk yıllarda derneği okul olarak kullanmışlardır. Şu anda dernek başkanı olan Ayşe

¹² Halime Uyulan ile yüz yüze görüşme. 14.09.2019, Fatih.

Uğuz, bu dernekte çocukluk yıllarını nasıl geçirdiğini ve onun için buranın ne ifade ettiğini şöyle anlatıyor:

Salonda masal saatleri, tiyatro gibi şeyler olurdu. Çok kalabalıktı. Tomurcuk, Gonca, Filiz adlı yaş gruplarına göre çocuk grupları olurdu. Bizi sahneye çıkarırlardı, doğaçlama oyunlar yapardık. Çalışmaya başladığımdan beri o çocuk kalabalığını görmedim burada. Bu sokakta 5-6 yaşında falan, palyaçolar falan olurdu. Kocaman bir dünyaydı burası benim için.

Onlar için dernek mekânı “maddi ve manevi açlığın doyurulduğu, milli ve manevi değerlerin korunduğu, İslami pratiklerin uygulandığı bir yuvadır, yuvadan da ötedir, baba ocağıdır”¹³. Dolayısıyla mekân olarak HİKDE birçok şeyin temsilidir. Bu, “bir arada yaşama ve uyum” anlamında “toplumsal ilişkileri sürdürmeye hizmet eden sembolik bir temsil”dir (Lefebvre 1991, 32).

Temsil uzamı canlıdır: konuşur. Duygusal bir çekirdeği ya da merkezi vardır. Tutkunun, eylemin ve yaşanmış durumların mahallerini kucaklar. Sonuç olarak, çeşitli şekillerde nitelenebilir: Esasen nitel, akışkan ve dinamik olduğu için yönlü, durumsal veya ilişkiyel olabilir (Lefebvre 1991, 42).

Kadınlar için aynı derneğin farklı anlamlar taşıması, temsil mekânının dinamikliğinin ve akıcılığının aynı zamanda özneliği temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Oradaki deneyimlerine göre dernek kimisi için evi, kimisi için okulu, kimisi içinse oyun alanını temsil etmektedir. HİKDE içinde yaşanılanlarla, temsil ettikleriyle kendi duygusal atmosferini de yaratır ve bu atmosfer içindeki herkes tarafından hissedilir. Genelde aynı olayları ve mücadeleleri yaşayan kadınlar, yıllar sonra bile medreseye geldiklerinde, onların varlığı ve içindeki nesnelere aracılığıyla bu atmosfer yeniden canlanır.

¹³ Nevriye Demir ile yüz yüze görüşme. 29.07.2019, Fatih.

Örneğin dernek bünyesinde katıldığım kahvaltıda, derneğin ilk dönemine tanık olan yetmiş yaş üstü kadınların masasına oturdum. Birçok olayı birlikte yaşayan kadınların sohbetinde dikkatimi çeken geçmişten bahsederken çok heyecanlanmaları ve mutlu gözükmeleiydi. Bir kadın, “Buraya her geldiğimde eski anılar canlanıyor gözümün önünde, keşke daha sık gelebilsek” diyerek diğerlerine derneğin daha fazla etkinlik düzenlemesi gerektiğini söyledi.

Bir Yer ve Mekânsal Pratik Olarak Bayrampaşa Medresesi

Şu kapıdan girdiğin zaman sanki zaman, mekân mefhumu kalkıyor. Sanki gökyüzünde, uzayda, boşlukta, hani dünyanın her şeyinden uzakta farklı bir yer gibi gelir her zaman burası bana. Buranın sanki temeli yok, havada bir şey. Dışardaki maddi manevi sıkıntılar orada kalıyor, bambaşka bir yer burası. Bir de manevi olarak da bir şeyler yapıyor olmanın rahatlığı oluyor.¹⁴

Dernek başkanı olan Ayşe Uğuz'un bu sözleri dernek merkezi olarak kullanılan bina ile ilgilidir. Açıkçası derneğe ilk ziyaretimde ben de buna benzer hissetmiştim. Dernek, 17. yüzyılda Sadrazam Bayrampaşa tarafından yaptırılan Osmanlı külliyesinin bir parçası olan Bayrampaşa Medresesi'ni 1975 yılından bu yana kullanmaktadır. Kuruculardan biri, buraya bir otel yapılmak istendiğini öğrendiklerini ve bu nedenle zaten faaliyetlerinin merkezi haline getirmek için ihtiyaç duydukları dernek binası için harekete geçtiklerini ifade etti. HİKDE'deki kadınlara göre medrese başlangıçta âtil, çok kirli ve harap durumdaydı. Bu nedenle burayı kullanılabilir hale getirmek için ne kadar çok uğraştıklarını anlattılar. O günleri *Şadırvan Dergisi*'nde Fatma Çalıkavak şöyle anlatır:

¹⁴ Ayşe Uğuz ile yüz yüze mülakat. 07.10.2019, Fatih.

Bayrampaşa Medresesi HİKDE'ye geçtiğinde elektriği, suyu, havuzlu bahçesi, şadırvanı, 15 odası, geniş salonu ve banyolarıyla ilgiye muhtaç atalarımızdan bir yadigardı. Derneğimiz bu tarihi yapının canlandırılmasına büyük önem vermiştir. Özellikle kışın ısınma sorunu olduğu için bizden sonra da kalacağı düşünülerek ısıtma sisteminin kurulmasına karar verildi. Eğer bu yıl tamamlayabilirsek medresemiz Anadolu'dan gelen çocuklarımız için yüksek öğrenim kız yurdu olarak hizmet vermeye başlayacaktır (Çalıkavak 1976, 4).

Şekil 1. Derneğin Girişi

Buranın kendileri için neden bu kadar anlamlı ve değerli olduğunu sorduğumda "Bu binadaki atmosfer size Osmanlı'yı buram buram hatırlatıyor. Kışları çok soğuk geçse de burayı çok seviyor ve faaliyetlerimize devam ediyoruz. Mistik havası

çok hoş!"¹⁵ dediler. Bu ifadeler, Bayrampaşa Medresesi'ne genel bir mekân olarak HİKDE'den ziyade, "belirli yerlerle ilişkili belirli hikayelerin anlatılmasına izin veren bir üst-kavram" (Agnew 2011, 318) olan yere atıfta bulunur. Agnew'e göre yer, geçmişin dünyası ile çok daha fazla ilişki içindedir ve bu nedenle "nostaljik ve geriye yönelik"tir (Agnew 2011, 319). Dolayısıyla bir yer olarak HİKDE, mekânın medrese olarak kullanıldığı Osmanlı dönemlerini ve ilk kurucuların deneyimlerini içinde barındırmaktadır. Kadınlar bu nostaljiyi dernek bünyesinde hat ve tezhip gibi geleneksel sanat kursları vererek, tarihi yerlere geziler düzenleyerek, çıkardıkları dergide Osmanlı dönemi ve padişahlar hakkında yazılar yazarak yeniden uyandırmakta ve mekânı yeniden inşa etmektedirler.

Görüştüğüm kadınlardan dernek faaliyetlerinde yer aldığı için oldukça heyecanlı ve neşeli olduğu belli olan 81 yaşındaki Nurzan İshakoğlu medrese binası hakkındaki düşüncelerini dernekte düzenlenen bir seminerde yüksek sesle şu şekilde ifade etmiştir:

Burası aslında çok mübarek bir yerdi. Bu küçük pencereler her zaman Kur'an okunan yerlerdi, insanların bunu bilmesi gerekiyor. Biz burayı yaşatmaya çalışıyoruz, gençlerin gelmesini istiyoruz, burası ecdad yadigarı, bu yüzden sorumluluğumuz var.¹⁶

Bu açıklamaları yer anlamında düşünebiliriz, aynı zamanda mimariden kentsel gerçekliğe gündelik hayatın organizasyonunda algılanan, gözlemlenen ve tanımlanan mekânsal pratik anlamında da değerlendirebiliriz (Lefebvre 1991, 414). Bu mekânsal pratik, üretimi ve yeniden üretimi, ayrıca göreceli bir bütünlük içinde sürekliliği sağlayan her bir toplumsal

¹⁵ N.S.B ile yüz yüze görüşme. 04.12.2019, Gaziosmanpaşa.

¹⁶ Yüz yüze mülakat. 02.10.2019, Fatih.

oluşuma özgü belirli konumları ve mekânsal kümeleri de kapsar (Lefebvre 1991, 33). Kadınlar için bu tarihi yapı, aynı zamanda İslami uygulamaların da yaşandığı bir yer olması nedeniyle Osmanlı dönemi deneyimlerini kucaklamakta ve dolayısıyla farklı zaman deneyimlerinin peşinden giderek devam eden bir bağlılık yaratmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda mekânsal pratiğin kısıtlayıcı bir özelliği olduğunu da söyleyebiliriz. Dernekten bir kadın, "buranın ruhuna" aykırı hareket edemeyeceklerini/davranamayacaklarını söylemiştir. Bu nedenle dernekte aşırı müzik içeren danslı etkinlikler düzenlemediklerini ve bu tür etkinliklere izin vermediklerini belirtmişlerdir. Bu tür etkinliklerin tarihi bir medrese binasına yakışmadığını düşünmektedirler.

Kadın ve Vakıf: Aynı Yerde Haseki Kadın Vakfı (HAKVA)

HİKDE 2013 yılında Haseki Kadın Vakfı (HAKVA) adıyla vakıf özelliğini de bünyesine katmış olup hem dernek hem de vakıf faaliyetlerini aynı bina altında sürdürmektedir. Vakıf, herhangi bir kişisel mülkün belirli koşullar altında hayır amaçlı, dini, sosyal ve insani bir amaç için kalıcı olarak tahsis edilmesi olarak tanımlanan köklü bir tarihi kurumdur (Cansel 1988, 321). Tarihi çok eskilere dayanmasına rağmen dini, sosyal, kültürel, ekonomik ve mekânsal boyutlarıyla asıl gelişimini Osmanlı İmparatorluğu döneminde sağlamıştır (Aksoy ve Carol 2015, 107). Osmanlı döneminde birçok medrese, mektep, kütüphane, hastane, cami, kervansaray, han, çarşılar, çeşmeler, köprüler, darülaceze, türbeler ve su kemerleri vakıf olarak kurulmuştur. Bu vakıfların birçoğu da kadınlar tarafından kurulmuştur. Vakıflar, zaman ve mekân boyunca "dini kuruluş, yoksulluğun azaltılması, kentleşme, ve yeni hükümdarın gücünün güçlendirilmesi" ile bağlantılı çeşitli ekonomik, siyasi ve sosyal roller üstlenmiştir (Zencirci 2015, 536).

Vakıf, sınırlı bir süre için hizmet etmek değildir, hiçbir gücün yok edemeyeceği bir sonsuzluğa işaret eder. Bir vakfın bir diğer temel özelliği de etnik kökenine, dinine, siyasi düşüncesine bakmadan herkese hizmet etmesidir. Kadınlar konuşmalarında ve Şadırvan Dergisi'nde "Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar" başlığı altındaki yazılarında sık sık bu vakıf anlayışına/kültürüne atıfta bulunurlar. Derginin yayın müdür Avukat Hicran Göze şunları yazıyor:

Türklerde vakıf bilinci İslami kaynaktan beslenmiş, büyümüş ve dallanmıştır. Kur'an'da Allah'ın müminlere 'Sevdiğiniz malınızdan başkalarına yardım etmedikçe ahiret sevabına nail olamazsınız' emri, vakfın yolunu açmıştır. Allah Resûlü (s.a.v.) her zaman her şeye örnektir. Aynı zamanda vakfın da öncüsüdür. Hicretin otuz ikinci yılında Medine'de yedi hurmalığını Müslümanların istifadesi için vakfetmişlerdir (Şadırvan 1976, 17-18).

Göze, bu vakıf anlayışını derginin ilerleyen sayılarında aynı başlık altında Osmanlı dönemi padişah anneleri, eşleri ve kızlarından örneklerle açıklamaya devam ediyor. Yine bu konu, yardım ve bağışı tavsiye eden Kur'an ayetleri ve hadislerle pekiştirilmektedir. Ayşe Uğuz, aynı binada neden bir vakıf kurduklarını şöyle açıklıyor:

Vakıf ruhu baştan beri hep vardı. İlk adı dernek de olsa bize vakıf ruhunu öyle işletmişler ki hani derler ya çocuğuna istediğin kadar kitap oku sen örnek olmalısın, gerçekten gösteriş için değildi yani. Burada yemiş ağacından biri alıp da yemezdi ya da alırsa bir 5, 10 lira bırakıp giderdi. Burada kendi telefonunu şarj ediyorsan parasını vermek zorundasın; bunlar küçük ama önemli şeyler. Başlangıçta fakirler için yiyecek toplanırdı, çok aç olsak da bir tane zeytin alıp yiyemezdik. Bu nedenle, bunu değiştirmemeye çalışıyoruz. Bu vakıf ruhunu devam ettirmek bizim için çok önemli.

Şekil 2. Derneğin İç Avlusu

Dolayısıyla kadınlar bu medreseyi ellerinde tutarak bu vakıf anlayışını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bu anlamda medrese faaliyetleri ile bütünleşir ve bu sayede faaliyetlerinin etkinliğinin arttığını düşünürler. Zencirci (2015, 537) 1930'larda vakıfların "milli hazineler" olarak övülmeye başlandığını, sosyal ve dini işlevlerinin ise göz ardı edildiğini belirtmektedir. Önceleri mülkün bir parçası olan vakıflar, 1960'larda "hayır kurumları" olarak yeniden örgütlenmiş, 1980'lerden sonra ise sivil toplum kuruluşu olarak kabul edilmeye başlanmıştır (a.g.e., 549). Burada önemli olan, "Komşusu açken tok olan bizden değildir" hadisi ile yola çıkan kadınların, İslami bir geleneğin devamı olarak gördükleri vakıf anlayışını bu mekânda yeniden inşa etmeleridir. Bayrampaşa medresesindeki mekânsal uygulamalarıyla bu anlayışı sürdürdükleri çok açıktır. Bu tam olarak Lefebvre'nin mekânsal pratik için söylediği üretim ve

yeniden üretimle ilgilidir. Bu vakıf anlayışı bedende tecessüm ettiği gibi, beden de bu anlamda bir mekân olabilir. Örneğin Fevziye Nuroğlu'nun kızı annesini "yürüyen vakıf" olarak tanımlar. Annesinin oradan oraya koşturduğunu, elinden geldiğince insanlara yardım ettiğini, dertleri dinlediğini ifade eder, bu anlamda, bedenin bir vakıf görevi gördüğüne vurgu yapar. Buradan yola çıkarsak kadınların mekân anlayışının çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Gerçek şu ki kadınların vakıf anlayışları onların mekâna, bedene bakışını şekillendirmekte ve dolayısıyla kendilerini tanımlamalarında önemli bir rol oynamaktadır.

Kent Hayatında Mekânın Anlamı

Derneğin tarihi binası, betonarme yapıların her geçen gün arttığı ve 16 milyondan fazla insanın yaşadığı metropol İstanbul'da yer almaktadır. Şehir yaşamının insan zihnini görüntüler, izlenimler, duyular ve etkinliklerle yordduğu kent teorisyenleri tarafından ortaya konmuştur (Simmel 1903, 24). Kentte toplumsal ilişkiler "yüzeysel" ve "geçici"dir (Wirth 1938, 34). Bu ortamda, bu medrese binası, her geçen gün manevi atmosferini kaybettiğini düşündükleri şehirde Müslüman kadınlar için fiziksel bir kaçış ve sığınaktır. Derneğin şu anki başkanı yardımcısı Nevriye Hanım bunu şu sözlerle ifade ediyor:

Burası benim için psikolojik tedavi gibi. Kapıdan girdiğimde huzur ve sessizlik var. Dışarıdaki tüm gürültüden uzaklaşıyorum. Çocuklarımı da getirebilirim rahatlıkla, bu bahçede oynayabilirler.¹⁷

Kadınlar bu medrese binasına geldiklerinde şehrin kalabalık ve yorucu atmosferinden uzaklaştıklarını düşünürler ve kendilerini huzurlu hissederler.

¹⁷ Nevriye Demir ile yüz yüze görüşme. 29.07.2019, Fatih.

Turgut Cansever (2016) İslam mimarisinin mütevazı ve dekoratif karakterine rağmen, Batı ve Hristiyan mimarisinin kasvetli, gösterişli, huzursuz ve bireysel bir üslupla karakterize edildiğini söyler. Dolayısıyla bu medreseye gelmek kadınlar için evlerine gitmekten daha önemlidir. Özellikle son zamanlarda bu tür tarihi mekânların sakin, huzur verici yönünün daha değerli ve tercih edilir hale geldiğine inanıyorum. Medresenin tarihi dokusu, geniş avlusu, tek katlı olması, şehrin yüksek yapılarından ve kalabalığından buraya kaçmalarının nedenidir. Derneğin kurucuları için faaliyet gösterebilecekleri her yer uygun ve değerli olsa da özellikle gençler ve derneğe sonradan katılan kadınlar, şehrin yorucu, bunaltıcı yönüne vurgu yaparak mekânın atmosferinin onları etkilediğine vurgu yapmışlardır. Yine kent hayatında çok göremedikleri dayanışma ruhu ve kurulan dostlukların bu mekânı daha da cazip hale getirdiğini farkettim. Onlara göre, İstanbul gibi büyük şehirlerde bu tarz ilişkiler kurmak artık oldukça zor ve bu durum da bu derneğe üye olmalarının nedenlerinden biri. Bu nedenle Çaha (2000, 289) özellikle köklü bir geçmişe sahip olan ve "ne olursan ol gel" felsefesini takip eden derneklerin, kentte yalnızlık duygusu yaşayanlar için önemli bir "psiko-sosyal sığınak" haline geldiğini belirtmektedir. Bir yandan atalarının yolundan gitme ve bu ruhu yaşatma anlayışı dikkat çekerken, diğer yandan böyle bir yapıda olmak hem fiziki yapısıyla hem de birlikte bir şeyler yapma ihtiyacını karşılamasıyla kadınlar için oldukça değerlidir.

Sonuç ve Tartışma

Sonuç olarak kadınların mekân anlayışları kamusal/özel ikiliği tartışmalarını aşmaktadır ve mekânlar kadınların eylemlerini öne çıkaracak araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni bir başlangıç ve hayatın anlamı olarak benzer olsa da

Müslüman kadınların eylemi Hannah Arendt'in siyasi yaşam için gerekli olan eyleminden farklı olarak İslami bir yol izlemektedir ve tüm hayatlarını kuşatmaktadır. Müslüman kadınlar eylemleri için öncelikle evlerini merkez yaparak kamuyu özele taşımışlar, sonra mekânlarını genişletmişler ve HİKDE'yi kurmuşlardır. Diğer dikkat çekici nokta ise kadınlar her mekânı kendi amaçları için kullanma ve dönüştürme yeteneğine sahip olsalar da tarihi ve dini temsili olan mekânlara yakınlık hisseder ve bu mekânları tercih ederler. Çünkü derneğin merkez binası Osmanlı döneminde yapılmış bir medresedir ve mekân olarak daha önce dini gruplar tarafından kullanılmıştır. Bu noktada İslam mimarisinin Müslüman birey için anlamının ve temsilinin önem kazandığı görülmektedir. Aynı zamanda buranın sakinliği kalabalık ve yorucu şehir hayatında bir kaçıştır ve burada bulunmak kadınlar için ayrıcalıklı hale gelir. Bu anlamda çok katlı yapıların arttığı kent yaşamında İslam mimarisinin tam olarak ne anlama geldiği ve Müslümanlar tarafından nasıl deneyimlendiği sorusu yeni araştırmalar gerektirir. Mekâna atfedilen değer, hemen hemen tüm üyeler tarafından dile getirilmektedir ve kadınların eylemlerine yön veren vakıf anlayışı/kültürü ile bütünleşerek duygulanımsal bir atmosfer yaratmaktadır.

HİKDE, bir temsil alanı, mekânsal pratik ve şehir hayatında tarihi bir yer olarak Müslüman kadınların İslami pratiklerini, hayatlarını, faaliyetlerini ve kimliklerini vakıf anlayışıyla beraber anlamlandırmalarını sağlar. Mekân ve kadın arasındaki karşılıklı ilişkide mekân kadınların faaliyetlerini yeniden inşa etmesinin önünü açarken kadınlar da mekânı kendi yaşam biçimleri ile dönüştürmekte ve ona farklı anlamlar kazandırmaktadır.

Kaynakça

- Agnew, John. 2011. "Space and place". In *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*, edited by John A. Agnew&David N. Livingstone. 316-31. London: Sage.
- Aksoy, Zafer, and Çiğdem Varol. 2015. "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Vakıf Taşınmazlarının Mekânsal Dönüşüm Süreçleri: Ankara Örneği". *Vakıflar Dergisi*. 44: 105-129.
- Akşit, Elif Ekin. 2009. "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de Kamusal Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 1: 1-21.
- Aktaş, Cihan. 2005. *Bacı’dan Bayan’a: İslâmca Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Arat, Yeşim. 2005. "Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics." Albany: State Univ. N. Y. Press.
- Arendt, Hannah. 1998. *The Human Condition*. 2nd Edition. Edited by Margaret Canovan. Chicago&London: The University of Chicago Press.
- Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık. 2016. *Cumhuriyet’in Dindar Kadınları*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Benhabib, Seyla. 1992. "Models of Public Space". In *Habermas and the Public Sphere*, edited by Craig Calhoun, 73-98. Cambridge Mass. MIT press.
- Cansel, Erol. 1988. "Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı". *Vakıflar Dergisi*. 20: 321-323.
- Çaha, Ömer. 2000. *Aşkın Devletten Sivil Topluma*. İstanbul: Geniş Yayınılık.
- Çaha, Ömer. 2011. "The 'Islamic Women's Movement: Transition from the Private Domain to the Public Sphere." *Islam and Civilisational Renewal ICR Journal*. 3(1).
- Çaha, Ömer. 2017. *Sivil Kadın: Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın*. Ankara: Savaş Yayınları.

- Çalıkavak, Fatma. 1976. "Haseki Bayrampaşa Medresesi". *Şadırvan*. 2. 1976.
- Çayır, Kenan. 2000. "İslamcı Bir Sivil Toplum Örgütü: Gökkuşuğu İstanbul Kadın Platformu". ed. N. Göle. *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri* içinde. 41-67. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çınar, Alev. 2005. *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*. Vol. 14. University of Minnesota Press.
- Çınar, Alev. 2008. "Subversion and Subjugation in the Public Sphere: Secularism and the Islamic Headscarf". *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. 33(4): 891-913.
- De Certeau, Michel. 1984. *The Practice of Everyday Life*, Translated by Steven Rendall. Berkeley: University of California.
- Dursun, Ayşe. 2019. "Extending the 'Private' Sphere: Conservative Women's Politics of Charity in Turkey." *Journal of Gender Studies*. 28 (8): 948-959.
- Erkilet, Alev. 2015. *Eleştirellikten Uyuma: Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Fraser, Nancy. 1990. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy." *Social Text*. 26 (25/26): 56-80. <https://doi.org/10.2307/466240>.
- Göçmen, İpek. 2014. "Religion, Politics and Social Assistance in Turkey: The Rise of Religiously Motivated Associations". *Journal of European Social Policy*. 24 (1): 92-103. doi:10.1177/0958928713511278.
- Göle, Nilüfer. 1996. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. USA: University of Michigan Press.
- Göle, Nilüfer. 1997. "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites". *Middle East Journal*. 51 (1): 46-56.

- Göze, Hicran. 1976. "Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar". *Şadırvan*. 3.
- Habermas, Jürgen. 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Translated by Thomas Burger. Cambridge: The MIT Press.
- Kavakci, Merve. 2010. *Headscarf Politics in Turkey: A Postcolonial Reading*. Springer.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Merriam, Sharan B., and Elizabeth J. Tisdell. 2016. *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. John Wiley & Sons.
- Sınmaz, Begüm Hergüvenç. 2018. "Şadırvan Dergisi Örneğinde 1970'lerde İslamcı Kadın Söylemi". MA Thesis, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Simmel, George. 1903. "The Metropolis and Mental Life". In *The Urban Sociology Reader*, edited by Lin, J., & Mele, C. 23-31. Routledge.
- Urry, John. 1981. "Localities, Regions and Social Class." *International Journal of Urban and Regional Research*. 5(4): 455-73. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1981.tb00563.x>.
- Yılmaz, Zehra. 2015. *Dişil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zencirci, Gizem. 2015. "From Property to Civil Society: The Historical Transformation of Vakıfs in Modern Turkey (1923-2013)". *International Journal of Middle East Studies*. 47(3): 533-554.
- Wirth, Louis. 1938. "Urbanism as a Way of Life". In *The Urban Sociology Reader edited by Lin, J., & Mele, C.* 33-41. Routledge.